

lyeket részben a topográfiai repertóriumok alapján, részben saját gyűjtéséből állított össze.¹⁵ Ez az adatbázis a további kutatások számára is komoly segítséget jelenthet. Mindazonáltal a települések száma sem a forrásanyag reprezentatív mivoltát tűnik alátámasztani; a mindössze egyetlen szöveges forrásból ismert települések magas száma (647, ez az összes település 65,8%-a) sokkal inkább arra utal, hogy jelenlegi ismereteink igencsak távol állnak a kimerítő teljességtől.

Összességében megállapítható: valószínűleg nem véletlen, hogy a szakirodalom egyelőre óvakodik a Hettita Birodalom demográfiai kérdéseinek vizsgálatától. A rendelkezésre álló írott források alapján ugyanis nem lehet meggyőző képet alkotni a hettita magterület lélekszámáról. A terepbejárásokból nyerhető régészeti anyag várhatóan több és megbízhatóbb eredménnyel fog szolgálni – minthogy a szerző ennek vizsgálatára is ígéretet tesz (14. o.), bizakodva várhatjuk a problémára vonatkozó új ismereteket.

Csabai Zoltán, Földi Zsombor
és Vér Ádám

- 1 E helyen hiányoljuk az érvelést, mi alapján döntött a szerző Dirk Paul Mielke („Die Grabungen an der Südspitze” [A. Müller-Karpe et al. „Untersuchungen in Kuşaklı 2000” tanulmány része], *MDOG* 133 [2001] 237–243) érvelésének elfogadása mellett, és miért nem számolt a Müller-Karpe által meghatározott lakosságszámmal (5000 fő): A. Müller-Karpe 2002. „Kuşaklı-Sarissa. Kultort im Obere Land”: T. Özgüç (szerk.), *Die Hittiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter*. Bonn, 182.
- 2 Sedat Alp 1991. *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*. Ankara, 119.
- 3 A nagyobb értékkel akkor számolhatunk, amennyiben egy-egy család átlagos létszámát 8 helyett 10 főnek fogadjuk el, lásd uo.
- 4 Dirk Paul Mielke 2011. „Hittite Cities. Looking for a Concept”: H. Genz – D. P. Mielke (szerk.), *Insights into Hittite History and Archaeology*. Leuven–Paris–Walpole, 184.
- 5 Időben erősen változó 10 000 és 40 000 fő közötti lakosságszámot feltételez Trevor Bryce 2002. *Life and Society in the Hittite World*. Oxford, 250.
- 6 J. Seeher 2000. „Getreidelagerung in unterirdischen Grossspeichern. Zur Methode

und ihrer Anwendung im 2. Jahrtausend v. Chr. Am Beispiel der Befunde in Hattuša”: *SMEA* 42, 261–301; és D. P. Mielke (1. jegyzet).

- 7 Dirk Paul Mielke (1. jegyzet), 241.
- 8 Mivel Hattušából a megsegített városok felé a gabonaszállítást szinte bizonyosan nem oldhatták meg vízi úton, egy Simon által feltételezett szituációban számolnunk kell azzal, hogy a szárazföldi útonalakon történő áruszállítás a régiségben jóval drágább volt, mint a vízi úton történő mozgatás. Diocletianus *Edictuma* alapján számolva állapítja meg Arnold H. M. Jones, hogy a vízi szállítás körülbelül hatvanszor volt olcsóbb a szárazföldi szállításhoz (The Decline of the Ancient World. London, 1966, 311). A szárazföldi gabonaszállítás esetén további probléma, hogy az igavonó állatok néhány nap alatt tulajdonképpen takarmányként felélik az általuk szállított gabonát, tehát a szárazföldi gabonaszállítás hatósugara az ókorban meglehetősen limitált volt.
- 9 Jürgen Lorenz – Ingo Schrakamp 2011. „Hittite Military and Warfare”: H. Genz – D. P. Mielke (szerk.), *Insights into Hittite History and Archaeology*. Leuven–Paris–Walpole, 142. Ugyanerre utal a kiképzést tekintve Bryce is: Trevor Bryce 2010. „The Hittites at War”: J. Vidal (szerk.), *Studies on War in the Ancient Near East. Collected Essays on Military History*. AOAT 372. Münster, 75.
- 10 A királyi raktárakból (*bīt karmi ša šarri*) történő hadiélmezéshez: SAA I 181; a tartományi helytartó raktározott gabonából látja el csapatait (SAA V 126), a hadjáratra gyülekező sereg számára fenntartott raktárkészletekről pontos adatokat szolgáltat az SAA V 250 (egy hónapra a hadsereg és a lovak kiegészítő ellátására kb. 8500 m³ gabonát említ a szöveg). A szövegrészhez lásd A. Fuchs 2005. „War das Neuassyrische Reich ein Militärstaat?”: B. Meißner et al. (szerk.), *Krieg – Gesellschaft – Institutionen. Beiträge zu einer vergleichenden Kriegsgeschichte*. Berlin, 41–42.
- 11 Főleg az újasszír királyfeliratok alapján tárgyalja a kérdést A. Millard 1991. „Large Numbers in the Assyrian Royal Inscriptions”: M. Cogan – I. Eph’al (szerk.), *Ah Assyria ¼ Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography Presented to Hayim Tadmor*. Scripta Hierosolymitana 33. Jerusalem, 213–222; és D. M. Fouts 1994. „Another Look at Large Numbers in Assyrian Royal Inscriptions”: *JNES* 53, 205–211.
- 12 E szűrőkhöz – a magánarchívumok vizsgálatában – jó áttekintést nyújt Heather D. Baker 2004. *The Archive of the Nappāhu Family*. AfO, Beiheft 30. Wien, 5–6.

13 Brigitte Groneberg 1980. *Die Orts- und Gewässernamen der altbabylonischen Zeit*. RGTC 3. Wiesbaden, 57.

14 A szövegekhez lásd K. Van Lerberghe – G. Voet 2009. *A Late Old Babylonian Temple Archive from Dūr-Abi-ešuh*. Cornell University Studies in Assyriology and Sumerology 8. Bethesda, Maryland.

15 A szerző azonban nem említ más, szintén fontos gyűjtéseket, mint Hayri Ertem 1973. *Boğazköy metinlerinde geçen coğrafya adları dizini* [A boğazköyi szövegekben előforduló földrajzi nevek listája]. Ankara; illetve Pierre Cornil 1990. „Liste des noms géographiques des textes Hittites: KBo XXIII–XXX, XXXIII, KUB XLV–LVII.”: *Hethitica* 10, 7–108. A *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes* vonatkozó kötetéről megjelent recenziók (pl. Harry A. Hoffner 1980. *JAOS* 100, 192–194, ill. Itamar Singer 1997. *JAOS* 117, 733–734) szintén fontos adalékokkal szolgálnak.

Németh György – Kovács Péter, Bevezetés a görög és a római felirattanba, Gondolat, Budapest, 2011, 96 oldal, 1800 Ft.

Az ókortudománnyal foglalkozók számára elkerülhetetlen, hogy előbb vagy utóbb ne találkozzanak feliratos dokumentumokkal, hiszen az ókorról szerzett, az ásatások és kutatások révén napjainkban is egyre gyarapodó ismereteink jelentős részét ezeknek a forrásoknak köszönhetjük. Ennél fogva nélkülözhetetlen az ókor iránt érdeklődők számára, hogy bizonyos epigráfiai ismeretekre szert tegyenek, melyek birtokában megnyílhat előttük a feliratok világának kapuja. Ezt a célt szolgálja Németh György és Kovács Péter 2011-ben megjelent műve, amely korszerű tankönyve lehet az egyetemi hallgatóknak, ugyanakkor az érdeklődő olvasókat is megismerteti a görög és latin felirattan alapjaival. A kötet az *Electa* sorozat hagyományait folytatva már a külső megjelenésével, esztétikusan megtervezett borítójával (a borító tervét Kismarty-Lechner Zita készítette) is felhívja magára a szélesebb közönség figyelmét. A most kezünkben tartott mű a szerzők szerint hiánypótló a maga nemében, mivel az e tárgykörben

korábban magyar nyelven megjelent művek vagy nehezen hozzáférhetőek vagy az újabb kutatások eredményeinek köszönhetően aktualitásukat veszítették.

A fenti állításnak némileg ellentmondani látszik, hogy a *Görög epigraphika* című rész Németh György tollából gyakorlatilag megegyezik a szerző 1996-ban a *Bevezetés az ókortudományba* első kötetében megjelent, hasonló című írásával,¹ igaz, az eredeti munka a jelen kötetben kiegészült néhány új elemmel, így például a *A feliratok csoportosítása tartalmuk szerint* című fejezetben az athéni néphatározat szükséges formai elemeinek felsorolásával. Emellett újdonság gyanánt említésre kerül a hangjegyek jelölése is, ti. a görögök erre is a betűket használták, mégpedig módosított formában: hol elforgatták a jeleket 90, 180 vagy 270 fokos szögben, hol pedig tükrözték vagy megfelezték azokat (33. o.). A munka legnagyobb erénye az eredeti 1996-os íráshoz viszonyítva az, hogy gazdagon el van látva olyan illusztrációkkal, amelyek segítséget nyújtanak a görög feliratokon való eligazodásban, továbbá hogy az érdeklődők, akik jobban meg szeretnék ismerni a görög feliratokkal, a bibliográfia (37–44. o.) jóvoltából bőséges forrás birtokába juthatnak mind a feliratgyűjteményeket, mind pedig a szakirodalmat illetően, nemcsak könyv formában, hanem az internetes tájékoztató pontoknak köszönhetően a világhálón is.

A *Római epigraphika* című rész Kovács Péternek a nagyszombati egyetem klasszika-archeológiai tanszékén 2006 óta tartott kurzusainak magyar nyelvű változata (rövidebb formában szlovákul már megjelent 2009-ben *Latinská epigraphika* címen). Ebből a részből megtudhatjuk, hogy a történetírók már az ókorban forrásként használták a feliratokat, melyeket a 15. századtól gyűjtötték rendszeresen. Az első nyomtatott feliratgyűjteményt Petrus Apianus adta ki 1534-ben Ingolstadtban (46. o.), de nem a könyvben szereplő *Inscriptiones totius fere urbis* (Feliratok csaknem az egész város területéről) címmel, hanem *Inscriptiones sacrosanctae vetustatis non illae quidem Romanae sed totius fere orbis* (Régi szent feliratok nemcsak Róma területéről, hanem szinte a világ minden tájáról) címmel. A felirattal a 19. században vált modern tudománnyá: ekkor indult Böckh vállalkozása, a minden fel-

iratot összegyűjteni szándékozó *Corpus Inscriptionum Graecarum*, amelynek mintájára hozta létre Theodor Mommsen a *Corpus Inscriptionum Latinarumot* (47–48. o.). Ezek a gyűjtemények a napjainkban is folyamatosan bővülő anyaggal a felirattal alapvető forrásai.

A rómaiak a saját ábécéjüket etruszk közvetítéssel a nyugati görögöktől vették át. Az etruszk közvetítést támasztja alá többek közt az is, hogy a „görögben ismeretlen, de az etruszkban és a latinban meglévő [f] labiodentális zöngétlen réshang jelölésére mind a korai etruszk, mind az archaikus latin írás az FH betűkapcsolatot alkalmazta.”² A nyugati görög digamma F folytatója az etruszk ábécében a [w] hangértékkel bíró F, amihez zöngétlenítő jelként kapcsolták a [h] hangértékű H betűt az [f] jelölésére. Tehát a digamma nem sajátos római használatának megfelelően lett F (49. o.), hanem etruszk hatásra. A legkorábbi archaikus latinságban a [w]-t is F jelölte, pl. *Fotum = votum*.

Az ábécé kialakulását és a számnevek jelölését követően Kovács Péter jóvoltából megismerkedhetünk a római feliratkészítés folyamatával, valamint a római korban használt írásmódokkal (*scriptura quadrata, scriptura actuaria* stb.).

A rómaiaknál jellemző egyes felirat-típusokat (sírfeliratok, vallási, megtisztelő, építési, hivatalos, jogi, feliratok, használati tárgyakon található feliratok) a szerző külön-külön fejezetekben tárgyalja, részletesen ismertetve a feliratállítás apropóját, motivációját, kultúrtörténeti hátterét, az egyes felirattípusokon leggyakrabban előforduló adatokat, valamint magukat a felirathordozókat (miként is nézett ki egy római sír vagy éppen egy fogadalmi oltár). A szerző minden esetben kitér arra, hogy az adott felirat-típust miként, milyen jellegzetességeivel ismerhetjük Pannónia területéről.

Külön fejezet foglalkozik a római névvel (84–89. o.), mely hagyományosan három tagból állt (*praenomen, nomen gentile, cognomen*) és ez alapján lehetett megkülönböztetni a római polgárokat a nem római polgároktól és a rabszolgáktól (akiknek két, illetve egy nevük volt). A szerző szintén külön fejezetet szentel a *cursus honorum* (a tisztségek egymás utáni sorrendje) és a császári *titulatura* (a császár által viselt tisztségek és a császár különböző jelzői alkotják) ismertetésére. A munka végén, de még a bibliográ-

fia előtt kaptak helyet a diakritikai jelek, valamint a feliratokon található legfontosabb rövidítések, feloldásukkal együtt. Előbbiek segítséget nyújtanak az érdeklődők számára a feliratgyűjteményekben használt jelek megértéséhez, utóbbiak pedig a feliratok értelmezéséhez.

A bibliográfiában feltüntetett források között találunk az egyes római provinciák feliratait tartalmazó feliratgyűjteményeket (külön összegyűjtve a Pannóniára vonatkozókat) és az interneten keresztül elérhető feliratos adatbázisokat, valamint könyveket és folyóiratokat is a szakirodalom köréből. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy ez a bibliográfia terjedelmében alulmúlja a görög rész után található, és a rendelkezésünkre álló latin feliratgyűjteményeknek csupán töredékét tartalmazza (pl. a galliai vagy a germániai feliratokat illetően a CIL-en kívül nem találunk más forrást). Ez a hiányosság azonban nem kisebbíti a mű érdemeit.

Összességében leszögezhetjük, hogy akár tankönyvként, akár ismeretterjesztő munkaként kívánják is forgatni, bátran ajánlom ezt a könyvet mindazoknak, akik az ókori epigraphia tudománya iránt érdeklődnek.

Fodor Krisztina

- 1 Németh György 1998. „A görög epigraphika”: Havas László (szerk.), *Bevezetés az ókortudományba* I. Debrecen, 129–146.
- 2 Adamik Béla 2009. *A latin nyelv története*. Argumentum, Budapest, 116–117.